

Türkiye'nin Yarım Kalan Hikayesi: Sanayileşme

Mehmet Kaya¹

Muhammed Çelik²

Özet

Türkiye'de sanayi sektörünün gelişimini anlamak için dönemsel olarak ele almak gerekir. Bu nedenle bu çalışmada da Türkiye'de sanayileşme; Cumhuriyet dönemi öncesi, Atatürk dönemi ve sonrasında yaşanan gelişmeler, planlı dönem ve piyasa ekonomisine geçiş dönemi çerçevesinde incelenmiştir. Türkiye'de sanayi sektörü adeta sıfırdan başlayıp, şu an istihdamı en çok etkileyen ikinci sektör konumundadır. Bunun yanında, ihracatın %75'ine yakınına gerçekleştiren ve milli gelirin nerde ise dörtte birinde pay sahibidir. Bu minvalde; hem ezeli ve ebedi kalkınma hedefini gerçekleştirmek hem de stratejik konumu, birçok sektörü etkilemesi, milli gelir ve istihdam üzerindeki payı itibarıyla sanayi sektörü, Türkiye için kesinlikle ihmal kabul etmez bir sektördür.

1. Giriş

Ekonomiler tarih boyunca önemli dönüşümlerden geçmişler ve bu dönüşümlerle kalıcı gelir artışı yaratmışlardır. Örneğin MÖ 10.000'lerde olan tarım devrimiyle yerleşik hayata geçildiğinde kalıcı bir ekonomik değer artışı yaşanmıştır. Hakeza 18. yüzyılın sonlarına doğru önce İngiltere ve Avrupa'da, sonra da Amerika'da gerçekleşen sanayi devrimi de ekonomik ve toplumsal yapıyı kalıcı olarak değiştirmiştir. Birinci Sanayi Devrimi olarak adlandırılan bu gelişmeyle, emek yoğun üretimden sermaye yoğun üretime geçilmiş ve üretim de evlerden ve küçük atölyelerden fabrikalara taşınmıştır. Bu sayede hammaddelerin işlenerek ürün haline getirilmesi sürecini kapsayan sanayi sektörü de üretim alanları arasında yer almıştır. Sanayileşme; belirlenen bir alanda sanayi sektörü ile ilgili hareketliliği öne

1 Prof. Dr. Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, kayamehmet@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9495-4141

2 Dr. Dicle Üniversitesi, muhammed.celik@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3189-0141

çıkarma amacıyla yürütülen sosyal, ekonomik ve mühendisliğe ilişkin iş ve işlemlerin tamamı olarak tanımlanmaktadır. Nitekim sanayi sektörünün geliştiği ülkelerde tarım sektöründe çalışan nüfus imalat sanayine geçmiş, bu sektörde artan üretkenlik de ekonomik büyümeyi tetiklemiştir. Ekonomik büyümeyle birlikte hizmet sektörü de gelişir ve toplam üretimdeki payı artar; ancak teknolojik ilerleme ve yenilikçilik daha çok sanayi sektöründe ortaya çıktığı için sanayi, büyümenin ve gelişmenin motoru olmaya devam eder. Ekonomik olarak ilerlemiş ülkeler aynı zamanda sanayileşmede ilerlemiş ülke olmaları, sanayileşme ile ekonomik gelişim arasındaki ilişkiyi de ortaya koymaktadır. Sanayi sektörünün bu özelliği dolayısıyla “sanayileşmiş ülke” ve “gelişmiş ülke” kavramları birbirinin yerine kullanılır. Aynı şekilde gelişmekte olan ülkeler de genellikle sanayileşme sürecini henüz tamamlamamış ülkeler olarak kabul edilir (Yağmur, 2020:61-61, Koç ve diğerleri, 2018:1).

Osmanlı İmparatorluğu'nda da 1800'li yıllardan itibaren Avrupa'da başlayan sanayileşmeye yönelik önemli adımlar atılmıştır. Bu bağlamda bazı sanayi yatırımları yapılmış olsa da, kısmen uygulama hatalarından kısmen de dönemin politik koşullarının etkisiyle Osmanlı sanayileşmiş bir ülke olamamıştır. Zaten Osmanlı'da, imparatorluk toprağını ve sınırlarını korumaktan ve basit el sanatları ve tarımsal faaliyetlerle ekonomisini döndürmeye çalışmaktan başka bir şey öngörmeyen bir devlet yönetiminin aklına, her ne kadar gelişmeleri yakından takip etse de, sahip oldukları iktisadi zihniyetten dolayı İngilizlerin başardığı bir sanayileşmeyi başlaması mümkün görünmüyordu. Oysa Cumhuriyeti kuran kurucu akıl muasır medeniyetler seviyesine çıkmayı ilk hedef olarak ortaya koymuş, bunu gerçekleştirmek için ise gelişmiş ülkelerin izinden gitmek veya deneyimlerinde yararlanmak üzere onların ileri rejimini, iktisat politikalarını ve sanayileşme stratejilerini uygulaması gerekiyordu (Kalaycı vd.,2019:310). Bu itibar ile Türkiye kuruluşunun ilk yıllarında sanayileşmeye engel teşkil eden uygulamaları ortadan kaldırmaya ve anlaşma ile yapılan uygulamalarında sanayileşme üzerindeki olumsuz etkisini azaltmak amacıyla çeşitli kararlar yürürlüğe konulmuştur. Özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarındaki Birinci sanayi planının önemli stratejik tercihi kalkınmanın sanayileşme ile sağlanabileceğini kabul etmesi ve bu doğrultuda uygulamalara geçilmesidir (Han, 1977).

2. Cumhuriyet Dönemi Öncesi Sanayi Sektörü

Sanayi sektörü yıllar içerisinde; tecrübelerle, bilgi birikimi ve gelenek ile yerleşip gelişebilen bir sektördür. Bu nedenle Cumhuriyet dönemindeki sanayi sektörü incelenirken Cumhuriyet öncesi Osmanlı'nın son döneminde sanayi sektörünün durumunu gelişimini ortaya koymak gerekir.

Osmanlı sanayisi özellikle ordu ve devlet kurumlarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere faaliyetleri 16. ve 17. yüzyıllara dayandırmaktadır. Bu dönemde Osmanlı sanayisi; devlet sermayesi ile kurulan askeri fabrikalar, yerli özel kişilerin kurduğu işletmeler ve tekelci görünümdeki yabancı yatırımcılar olmak üzere üç bölüme ayırmak mümkündür. Bu dönemdeki işletmeler Avrupa ülkeleriyle mücadele edebilecek ölçekteydi. Ancak özellikle 18. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa’da yaşanmaya başlanan sanayi devrimi ile birlikte Osmanlı sanayisini rekabet gücünü zayıflatmıştı. Daha doğrusu 18. yüzyılın sonlarına doğru başlayıp 19. yüzyılın başların sıçramaya geçen Avrupa sanayisi Osmanlı sanayisinin karşısında oldukça güçlü duruma geçmiştir. Osmanlı sanayisi bu dönemde rekabet gücünü tamamen kaybetmiştir. Avrupa’da yaşanan bu sanayi devrimi makinalı üretime geçerken, Osmanlı sanayisinin emek piyasasına dayalı rekabet gücünü adeta yerle bir etmişti (İlkin, 1970).

Bunun yanında Osmanlı sanayisi sanayi devrimine ayak uydurmak bir yana, bu süreçte özellikle İngiltere ile Balta Limanı Ticaret Anlaşması ve diğer Avrupa ülkeleri ile kapitülasyon tarzı gümrük anlaşmaları imzalaması, sanayi alanındaki çöküşü daha da hızlandırmıştır (Keleş, 2021). Sonraki dönemlerde sanayinin gelişmesi için “Islahı Sanayi Komisyonu (1860)” kurulması ve “Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı (1913)” çıkarılması ile sanayinin teşvik edilmesine yönelik yapılan çalışmalar ise, kapitülasyonlar dolayısıyla başarısız olmuştur.

Tablo 1. Cumhuriyet Öncesi Osmanlı Sanayi Sektörleri ve Tesisi Verileri

SANAYİ SEKTÖRÜ	TESİS SAYISI
Gıda	78
Toprak	21
Deri	13
Ağaç	24
Dokuma	78
Kırtasiye	55
Kimya	13
Toplam	282

*Kaynak: (Osmanlı Sanayi 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistikleri 1978 sf 13-23
Aktaran: İlkin,1970:340).*

Osmanlı dönemi ekonomik hayatında tarımın ezici bir ağırlığı vardı. Osmanlı diğer sektörlerle biraz yabancı idi. Tablo 1’ den de görüldüğü üzere toplam 282 sanayi tesisi bulunmaktaydı. Her ne kadar bunlara sanayi

tesisi denilse de aslında büyük çoğunluğu da imalathane şeklinde üretim yapan tesislerdir. Bu tesislerdeki üretimin üç ayrı şekilde örgütlendiğini söyleyebiliriz. kırsal alanlardaki tarım dışı üretim faaliyetleri ve şehirlerde imalathaneler etrafında biriken zanaatler, basit el aletlerine dayanan geleneksel teknolojileri kullanıyordu. Üretimin üçüncü örgütlenme şekli ise, Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa'dan ithal edilen makineleri kullanan ve ücretli işçi kiralayan imalathaneler ya da fabrikalardır. Bu fabrikalar da esas olarak İstanbul ve bir ölçüde de İzmir ile Adana yörelerinde faaliyet gösteriyordu. Birinci Dünya Savaşı öncesinde bu üç yöredeki büyük ölçekli sanayi işletmelerinde ancak beş bin, bu tesislerin tamamında ise toplamda 14000 kişi istihdam edilmekteydi (Alpağut, 2022:248, Pamuk 2012:19-19). Kuşkusuz Osmanlının nüfusu düşünüldüğünde, sanayi sektöründeki istihdam düşüklüğü bu sektörün geri kalmışlığını da gözler önüne sermekteydi.

Osmanlı'nın Sanayi Devrimi'nin dışında kalmasında, yukarıda da belirtildiği gibi, devlet anlayışı da etkili olmuştur. Nitekim Avrupa'da sanayi atılımını doğuran ve destekleyen unsurlar incelendiğinde bu durum daha da netleşmektedir. Sanayileşmenin ön koşullarını ortaya koyan bu unsurların başlıcaları şöyle özetenebilir. *i- Siyasi Altyapı:* Sürekli bir istikrar ortamı ve yeterli serbest piyasa koşulları olmadan, özellikle mülkiyete ve sermayeye hukuki güvenceler sağlanmadan, büyük ve uzun ömürlü yatırımları gerektiren sanayileşmenin gerçekleşmesi beklenemez. *ii-Fiziki Altyapı ve Diğer Unsurları:* Sanayileşmenin başlayıp yayılabilmesi, büyük ve genişleyen pazarlar gerektirir, bu da yeterli ulaşım, iletişim ve finans olanakları ister. Bunlardan daha önemlisi ise, nüfusun aşağısı bir eğitim altyapısına, teknik eğitim düzeyine sahip olmasıdır (Yenal, 2010:30).

3. Atatürk Dönemi: İktisat Kongresi ve Sanayi Planları

Cumhuriyet döneminin ilk yılları Osmanlı devletinden devralınan siyasi, askeri ve ekonomik sorunların çözümüne odaklanılmıştır. Bu dönemde çoğunlukla Osmanlı ekonomisini esir alan uygulamalar ve bu uygulamaların sebep olduğu sıkıntıların bertaraf edilmesine çalışılmıştır. Askeri ve siyasi zaferle kurulan yeni Cumhuriyetin tam bağımsızlığı ancak ekonomik gelişmenin ve ilerlemenin sağlanmasıyla sağlanabilirdi. Bu nedenle öncelikle Osmanlı ekonomisinin gelişimini olumsuz etkileyen uygulama ve anlaşmalara bu dönemde son verilmiştir. Özellikle 1923-1930 yılları arasında alınan kararlar ve uygulamalar tam ekonomik bağımsızlık ve süratli bir ekonomik kalkınma iki temel iktisadi hedef belirlendiği söylenebilir (Durmuş ve Aydemir, 2016:16). Cumhuriyetin kuruluşundan bağlayarak geçen ilk on yılda uygulanan genel ekonomi politikalarının çerçevesini ise, İzmir İktisat

Kongresi'nde alınan kararlar ve Lozan'da belirlenen sınırlamalar çizmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2003:35).

Atatürk henüz Cumhuriyeti ilan etmeden, yeni Türkiye'nin izleyeceği iktisat rejimi ve sanayileşme politikası ile ilgili yol haritasını belirlemek için sektör temsilcilerinden oluşan bir iktisat kongresi düzenlemiştir (Kalaycı vd., 2019:). Nitekim Kılıçbay'ın (1991:62) da belirttiği gibi, kongre zamanın şartlarına ve Türkiye ekonomisinin gerçeklerine uyan bir model çalışması veya model denemesidir. Model ise sade ve gerçekçi olup, doktrinci bir karaktere sahip olmaktan çok iktisadi gerçeklerin, iktisat mantığının ve akılcılığının ürünüdür. Bu minvalde temel yaklaşımı ise ekonomide sanayileşmeye hız ve güç vermektir. Sanayileşmenin hedeflenmesindeki motifler ise şöyle sıralanabilir:

- Tarım ürünleri dışında hemen her malı ithal etmek zorunda olan bir ülke durumundan kurtulmak,
- Dünyanın gelişmiş ülkelerinin, sanayileşmiş ülkeler olduğu gözlemine dayanan ampirik bir yaklaşımla sanayileşmiş ülke ilerlemiş ülkedir tezini benimsemek,
- Sanayileşme ile kültür ve medeniyet düzeyinin yüksekliği arasında yakın bir ilişkinin varlığını kabul etmek,
- Nihayet, sanayileşmeyi "romantik bir ideal", milli bir övünme kaynağı olarak kabul etmektir.

Sanayileşme hedefini gerçekleştirmek üzere kongredeki sanayi grubunda, sanayinin teşvik edilmesi, korunması ve desteklenmesine yönelik bir dizi kararlar alınmıştır. Bunlar: (Evsile, 2018:110):

- Hammaddesi yurtiçinde yetiştirilen veya yetiştirilebilen sanayi dalları kurulmalıdır.
- El işçiliğinden ve küçük imalattan süratle fabrikaya ve büyük işletmelere geçilmelidir.
- Devlet iktisadi görevleri bulunan bir organ haline gelmelidir.
- Özel sektör tarafından kurulamayan teşebbüsler devletçe ele alınmalıdır.
- Özel teşebbüse finans desteği sağlayacak bir devlet bankası kurulmalıdır.
- Dış rekabete dayanabilmek ve mücadele edebilmek için sanayinin toplu ve bir bütün olarak kurulması gerekmektedir.

İzmir İktisat kongresinde sanayi gurubunda alınan kararlar itibariyle yerli sanayiye geliştirmek amacıyla stratejik sanayi yatırımlarının önemi ve

gerekliliği vurgulandığı görülmektedir. Alınan kararlar ve tartışılan konular itibariyle İzmir İktisat Kongresi yeni Cumhuriyet için kalkınma modeli arayışını da göstermektedir. Aynı zamanda bu kongrede alınan kararlar; sanayinin teşviki, korunması ve finansmanı olmak üzere üç ana başlıkta toplandığı görülmektedir (TMMOB Makine Mühendisleri Odası, 2009:9).

Her ne kadar İzmir İktisat Kongresinde alınan tüm kararlar hükümet için bağlayıcı olmasa da, özellikle sanayi grubunda alınan tavsiye kararlarının hükümet programına büyük ölçüde yön verdiği görülmektedir. Nitekim Cumhuriyet Halk Fırkası tarafından İş Bankasının kurulması, aşar vergisinin kaldırılması, kazanç vergisinin kabulü, Teşviki Sanayi Kanunu, Gümrük Kanunu, Menkul Kıymetler Borsası Kanununun çıkarılması bu kongrede alınan kararların hükümet programına yön verdiği görülmektedir (Koç, 2000).

Bu dönemde (1927) yapılan sanayi tesisi sayımında; %43,6 gıda ve tütün, %23,8 dokuma sanayisi, %22,6 maden, metal, toprak ve makine sanayisi yan dallarında ve yaklaşık %10' nu da ağaç sanayisinde faaliyet göstermekteydi. Sanayi sektöründe üretilen katma değer 201 milyon TL idi (Şahin, 2006: 43).

Tablo 2. Atatürk Dönemi Sanayi Sektörü' nin GSYİH İçerisindeki Payı

YILLAR	SANAYİ SEKTÖRÜ(Yüzde)	YAPIM SANAYİ(Yüzde)
1923	13,2	12,3
1930	11,4	10,3
1935	18,1	16,4
1940	18,9	17,1

Kaynak: (Han, 1977:107)

Bu dönem yeni kurulan bir sanayi sektörü için iyi bir hükümet programı hazırlandığı söylenebilir. Bu program küresel ekonomiye yeni cumhuriyetin ekonomi politikasını, ekonomiye yaklaşım tarzını belirlemesi ile yasal ve fiziki altyapıyı hazırlaması açısından oldukça önemlidir. Aynı zamanda günün koşulları düşünüldüğünde kapsamlı bir plan ve programdır. Ancak bu dönemde yaşanan ve küresel etkileri çok yıkıcı olan 1929 küresel ekonomik kriz, bu planın tam olarak uygulanmasını zorlaştırmış ve sanayi sektöründe istenen düzeyin yakalanmasını engellemiştir.

Dünya genelinde uygulanan liberal kapitalist sistemin en önemli sınavı olan büyük buhranın küresel ekonomiler üzerindeki olumsuz ve yıkıcı etkisi hükümetleri liberal politikalarından, devletçi politikalara

yönlendirmiştir. Nitekim Türkiye Cumhuriyetinin hükümet çevrelerinde 1923-1929 dönemindeki sanayileşmenin yetersiz kaldığı, bu nedenle ana tüketim mallarında bir ithal ikameci bir politika benimsenerek sanayileşme sürecinin hızlandırılması gerektiği konusunda fikir birliği oluşmuştur (Yücel, 2014:21). Bu planın hazırlıkları 1929 yılında kurulan Ali İktisat Meclisinin kurulmasıyla başlamıştır. Bu dönemde devletçi politikalara geçiş fikrinin ağır bastığı ve planların buna göre hazırlanmaya başlandığı bir dönemdir (Akyıldız ve Eroğlu, 2004:48).

Bu dönemde devletçi politikalara geçişin bazı sebepleri bulunmaktaydı bunları şu şekilde sıralayabiliriz (Özçelik ve Tuncer, 2007; Durmuş ve Aydemir, 2016);

-Küresel ekonomilerle uyumlu olarak uygulanan liberal politikaların başarısız olduğu düşüncesinin yaygınlığı

-Büyük Buhranın olumsuz etkileri,

-Liberal politikaların 1929 ekonomik krizine çözüm üretememesi nedeniyle devletin müdahale etmesi gerektiği fikrinin yaygınlaşması,

-SSCB' de uygulanan devletçi ve kapalı politikaların başarılı olduğu düşüncesinin yaygınlaşması,

Bu düşüncelerin yaygınlığı uygulanan politikaların değiştirilmesi gerektiği fikrinin ağır basmasına neden olmaktadır. Bu doğrultuda Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP) hazırlanmış ve politikalar buna göre belirlenmiştir. Temel hammadde ülkede yetişen ve kısa sürede üretilen ürünlerin sanayisi ele alınmış ve bu sanayilerin büyük ölçekli olması nedeniyle devlet tarafından kurulması gerektiği benimsenmiştir (İnan, 1972:16). BBYSP amaçlarının temel niteliğine göre salt bir sanayi planı olup, tümüyle ekonomiye da amaçlar taşımadığından bir makro plan niteliği göstermez. Buna karşın Planda ele alınan kuruluşların işgücü ve diğer girdi gereksinimleriyle ilgili öngörülere de yer verilmiştir. Ayrıca Plan ile kurulması tasarlanan sanayi; dokuma, maden işlem, kağıt, kimya ve taş-toprak olmak beş grupta toplanmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2003:68).

Sanayi planı çok hızlı bir şekilde uygulamaya konulmuş, iki yılda ondan fazla fabrikanın temelleri atılmış, bu fabrikalara nitelikli eleman yerleştirilmiş ve fabrikalar iki-üç yıl gibi kısa bir sürede üretime geçmiştir. Kuşkusuz insan kaynaklarının kıt ve kurumların zayıf olduğu koşullarda bu, büyük bir başarıydı. Orta ve küçük ölçekli işletmeler de hesaba katıldığında, 1930'ların devletçilik politikası ile sanayileşmenin anlamı daha da dikkate değer bir hal almaktadır (Yenal, 2010:86). Nitekim plan çerçevesinde kurulan sanayiler sayesinde ülke üç beyazda (dokuma, un ve şekerde) dışa bağımlılıktan

kurtuldu. Sanayinin milli gelirdeki payı 1929'da % 10 iken 1939'da % 18'e çıktı (Somel, 2004:8).

BBYSB'nin uygulanmasından elde edilen başarının etkisiyle, 1936 yılının ardından İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı (İBYSP) için hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. İBYSP, ilk plandan farklı olarak ara ve yatırım malları üretimine öncelik vermiş, ayrıca enerji, madencilik ve limanlar gibi altyapısal gelişmeyi de dikkate almıştır. Bu amaçla İBYSP gıda, kimya, makine ve deniz ulaşımı vb. alanlarda yaklaşık 112 milyon TL'lik yatırımı öngörmüştür. İBYSP bu nitelikleri ile aslında bir bakıma "kendine yeterlik" ilkesine önem verdiği ve birinci planının doğal bir uzantısı olduğu söylenebilir. Ancak İkinci Dünya Savaşı nedeniyle plan askıya alınmıştır (Kepenek ve Yöntürk, 2003:69). Kaldı ki Türkiye savaşa katılmasa da, sınırına kadar ulaşan savaşın ağır ekonomik etkilerine maruz kaldı. Erkeklerin silah altına alınması ve hammadde, ara ve yatırım malı ithalatının azalması dolayısıyla, tarımsal üretim, örneğin buğday üretimi % 50, düştüğü gibi sanayi üretimi de, savaş ve onu izleyen üç yılda (1939-1948) yılda ortalama -% 0,9 ile tamamen duraklamıştır (Somel, 2004:9 ve Kazgan, 1999:89).

4. Planlı İthal İkameci Sanayileşme (1961-1979)

1930'lı yıllarda, zorunluluktan da olsa, uygulanan devletçilikle sanayileşme girişimi sonradan çok eleştiri konusu da olmuştur. Özellikle fabrikaların üretecekleri mal cinsi, yeri ve teknoloji seçimleri konusundaki tercihleri eleştirenler olduğu gibi, sanayi kesimine öncelik verilmesini, devletin doğrudan sanayi yatırımcılığına ve işletmeciliğine girmesini doğru bulmayanlar da olmuştur (Yenal, 2010:87). Bu kesimlerin eleştirilerinin sonuçları, 1946-1953 yılları arasında Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve özellikle Demekrat Parti (DP) iktidarları nazarında dış faktörlerin de etkisiyle adeta vücut bulmuştur. Nitekim Türkiye İkinci Dünya ardından iki bloklu dünya düzeninde, ABD'nin başını çektiği batı/kapitalist blokunu tercih etmiş böylece 1930'dan beri uyguladığı devletçilikten zamanla uzaklaş(tırıl)mıştır. Çünkü Kepenek ve Yöntürk'ün de (2003:93) belirttiği gibi, ABD ve uluslararası kurumlar, savaş sonrası Avrupa'nın toparlanması için Truman Doktrini programı çerçevesinde verilen Marshall desteklerinden yararlanmayı, ekonomi politikalarında kamu girişimciliğinin daraltılması özel sektörün ise gelişiminin desteklenmesi şartına bağlamışlardır. Ayrıca Türkiye'nin uluslararası işbölümünde, ağır sanayiden (demir-çelik, ağır kimya vb.) ziyade nispeten daha güçlü olduğu tarıma ve kısmen de hafif metal, inşaat malzemeleri, deri vb. tarzda sanayileşmeye yönelmeliydi.

Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1946 yılında birinci ve ikinci sanayi planlarının devamı mahiyetinde, özellikle Sümerbank ve Etibank'ın projeleri demetinden oluşan, İvedi Sanayi Planı'ndan vazgeçilmiş ve yerine 1947 yılında Vaner Planı diye anılan Türkiye Kalkınma Planı devreye sokulmuştur. Özellikle bütçe yetersizliğinden dolayı doğrudan uygulanmasa da bu plan; özel kesime öncelik veriyor, kamu kesimini, ulaştırma başta olmak üzere altyapıyı sınırlıyor ve dış finansmana dayanıyor kısaca dönemin egemen ekonomi politikasını yansıtıyordu (Kepenek ve Yentürk, 2003:91-92).

Ancak tüm bu ekonomi politikaları liberal ekonomi modelin benimsendiğini gösterse de, Boratav'a (2015:109,111) göre " Liberal" DP, ekonomik zorlamalar sonucunda, bir yandan kontrollü bir dış ticaret rejimine, öte yandan da, tüketim malı ithalatındaki daralmaları telafi etmeye çalışan ve önemli ölçüde devlet yatırımlarıyla gerçekleştirilen bir ithal ikamesi politikasına angaje olmuştur. Hatta 1946'dan itibaren, özellikle 1951 ve 1952'de, dış ticaret açığının artması hükümeti, 1953 ve 1954'te Millî Koruma Kanunları kapsamında ithalatı sınırlandırmaya aynı zamanda ithal ikameci yatırımları arttırmaya ve desteklemeye sevk etmiştir. Bu durum, Pamuk (2010:250) Türkiye'nin koşulları dikkate alındığında tarım- sanayi konusunda aslında yapılacak bir tercih olmadığını da siyasal iktidarlara göstermiştir.

Zaten Türkiye'nin sanayileşmesini geri plana itip, karşılaştırmalı üstünlüğe göre tarıma öncelik vermesi tavsiyeleri de havada kaldı. Başlangıçta hükümet ve etkili çevrelerde kabul bulsa da, özellikle iki önemli olay bu önerileri etkisiz kıldı: i- Dünya Bankasının sürece müdahalesine hükümetin karşı çıkması dolayısıyla kredilerin kesilmesidir. ii- İkincisi ise Türkiye'nin büyüme aürecinde olayların sanayileşmeyi çok karlı hale getirmesiydi; 1954 ve izleyen yıllarda ithalatın krediler kesilince düşmeye başlaması, iç tasarruf hadlerini sanayi lehine değiştirdi. Dış konjonktürün tarım lehine değiştirdiği fiyatlar da bu eğilimi destekledi. Bunun yanı sıra bu dönemde, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Türkiye Borsalar Birliği'nin hazırlattığı "Türkiye'de Sanayileşme ve Yatırım Meseleleri" raporu da sanayinin tarımdan daha verimli olduğunu, dolayısıyla öncelikli olması gerektiğini gösteriyordu (Kazgan, 1999:101-102).

Tüm bunların sonucunda sanayileşme, 1950'lerin ortalarından itibaren tekrar ekonominin motor gücü haline gelmişve toplam üretim içindeki ağırlığı artış eğilimine girmiştir (Tablo.3). Öyle ki 1954 ve sonrasındaki döviz bunalımı yıllarında, özel sektör denetiminde ithal ikamesi, sermaye çevreleri için birikimin sürdürülebileceği tek alternatif oluşturmuştur.

1960 sonrasında ise ithal ikamesi, planlama ve diğer kurumsal ve yasal düzenlemelerle birlikte resmiyet kazanmıştır (Pamuk, 2010:250). Nitekim 1960 askeri darbesinden sonra 1961 yılında planlı kalkınmayı sağlamak ve yapılacak yatırımları bir plan dahilinde gerçekleştirilmesini sağlamak amacıyla Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuştur.

Tablo 3. Sanayi Sektörü'nün GSYİH İçerisindeki payı

YILLAR	SANAYİ SEKTÖRÜ	İMALAT SANAYİ
1945	16,3	14,1
1948	14	12,5
1949	14,9	13,1
1950	14,6	12,7
1951	13,5	11,7
1952	13,3	11,4
1953	13,5	11,7
1954	15,5	13,5
1955	16	13,9
1956	16,7	14,6
1957	16	14
1958	17	15
1959	18,2	15,5
1960	17,3	14,6
1961	18	15,3
1962	18,1	15,6

Kaynak: (Han, 1977:107)

Bu dönemdeki planlama anlayışı, 1930'lardaki sanayi planlarından farklıydı. İktisadi ve toplumsal gelişim stratejisini uzun vadeli şekillendiren ve tüm yönlerini kapsayacak bütüncül nitelikte olan planlar, kamu için emredici özel sektör için ise yol göstericidir (Soyak, 1999:100). Bu suretle karma ekonomik modelin yapısına uygun olarak kamu ile özel sektör arasında işbölümü sağlanmaya çalışılmıştır. Öyle ki büyük ölçekli ve yüksek harcama gerektiren, demir-çelik, petro-kimya vb. alanlarda yatırımlar KİT'ler, tekstil ve gıda sanayi ile otomobil, buzdolabı vb. dayanıklı yatırım mallarının ise özel sektör eliyle yapılması öngörülmüştür (Yücel, 2017:235).

Bunun yanında ilk dört planın diğer ortak özellikleri; i-tüm alanlarda yeniden düzenleme (reform) sözlerine karşın mevcut üretim yapısının veri almaları, ii-ekonominin her yıl belli bir hızla büyümesini temel amaç

edinmeleri ve iii-sanayileşemeye önem vermeleridir (Kepenek ve Yentürk, 2003:144).

i-Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında Sanayi Sektörü (1963-1967)

Bu plan daha çok montaj sanayisinin geliştirilmesi şeklinde bir sanayileşme modeli öngörmüştür. İthalat edilen parçaların yerli parçalar ile desteklenerek parçaların birleştirilmesi esasına dayanan bir sanayi sektörü planlaması yapılmıştır. Bu planda; makina imalat, gemi yapım (tersaneler), demiryolu ve karayolu taşıtları, plastik işleme ve lastik, elektrikli makine, cihaz ve donanım ve kimyasal ürünler sanayi sektörleri öncelikli sektörler olarak ön plana çıkmıştır (TMMOB Makine Mühendisleri Odası, 2009:11; DPB, 1963).

ii-İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında Sanayi Sektörü (1968-1972)

Bu planda bir önceki planda olduğu gibi sanayi sektöründe ithal ikameci sanayileşmeye devam etme kararı alınmıştır. Bu dönemde sanayici kökenli 12 kişi bir araya gelerek Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneğini (TÜSİAD) kurmuştur (Uzunkaya, 2020:13). Birinci plandaki öncelikli sektörlerle ilave olarak; tekstil ve konfeksiyon, deri eşya, orman ürünleri, topraktan mamul eşya sanayileri bu planda öncelikli sektörler arasında yer almıştır (TMMOB Makine Mühendisleri Odası, 2009:11).

iii-Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında Sanayi Sektörü (1973-1978)

Bu dönem petrol krizi, finansman darboğazı ve Kıbrıs Barış Harekatı dönemini kapsamaya açısından sanayi sektörünü ciddi manada etkileyebilecek bir karara rastlanılmamıştır. Ancak bu kalkınma planında ilk olarak bölgesel kalkınma ve kalkınmada öncelikli bölgeler kavramları ön plana çıkmıştır.

iv-Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında Sanayi Sektörü (1979-1983)

Bu kalkınma planında gıda sanayisini destekleyici şekilde gıda üretimi, kooperatifleşmeyi ve gıda ihracatını artırıcı desteklerin sağlanması planlanmıştır. Diğer sanayi dallarında da destekler ihracat şartlarına bağlanmıştır (DPT, 1979).

1980 öncesinin kalkınma planlarında; %7 (BKP, İKP) ya da % 7,2 ve 8,2 (ÜKP ve DKP) olarak öngörülen büyüme oranları temel belirleyici olmuş ve diğer amaçlar da buna göre düzenlenmiştir. Nitekim ilk üç plandaki büyüme oranlarına bağlı olarak, yatırımların milli gelir içindeki payları sırasıyla; %18,3, %21,3 ve %21,9 olarak tasarlanmıştır. Söz konusu yatırımların yaklaşık % 90'ı da gerçekleşmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2003:176-177). Ayrıca

ilk iki planda büyüme hedeflerine hemen hemen ulaşılırken, üçüncü plan için aynı şey söylenemez. Sanayide ise her üç planda da büyüme hedefinin altında kalınmışsa da, kısmi bir başarıdan söz etmek mümkündür. Zaten kriz dolayısıyla uygulanamayan dördüncü planın yerine konulan istikrar programının sonuçları ise, her anlamda hayal kırıklığı yaratmıştır (Tablo 4.).

Tablo 4. Plan Dönemlerinde Hedef-Sonuç Tablosu (Plan Döneminde Hedeflenen-(H), Gerçekleşen (G) ve Sektörel Büyüme (Yıllık Ortalama %))

Sektör	BBYKP(1963-		İBYKP(1968-		ÜBYKP(1973-		1978	
	1967		1972)		1977)		Programı	
	H	G	H	G	H	G	H	G
Tarım	4,2	3	4,2	2	3,7	1	4,1	3
Sanayi	12,3	10,9	12	9	11,2	9	8,8	3
Hizmetler	6,8	7,2	6,3	7	7,7	7	-	0
GSMH	7	6,7	7	6	8	5	6,1	1

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Daire Başkanlığı, 2015

Dönem süresince tarımın GSMH'daki payı düşerken, sanayi ve hizmetler sektörünün payları artsa da veriler, değişimin hala istenilen düzeyde olmadığını göstermektedir. Nitekim tarımın payı % 36'dan % 27'ye düşmüş iken, sanayinin %18'den % 20'ye ve hizmetlerin de % 46'dan % 54'e çıkmıştır (Toprak, 1999:71-72-73). Buna göre Türkiye ekonomisi, gelişmenin doğal akışı içinde, tarımdan sanayi ve hizmetler sektörüne doğru kaymıştır. Ancak 1980 yılı sonunda bile, tarımın GSMH'dan aldığı payın (% 24,2) sanayi sektörünün (% 20,5) üzerinde olması, Türkiye ekonomisinin hala tarım ekonomisi vasfının devam ettiğini göstermektedir (Yıldırım, 2006).

Son olarak bu dönemde diğer çevre ülkeler gibi, Türkiye'de, sanayileşmeye yönelik yatırımlarını borçlanarak finanse etti. Ancak 1977 yılı itibariyle borç stokunun cari işlemler gelirinin üstüne çıkması ve kısa vadeli borçların payının % 50'yi aşması ile başlayan borç krizi (Kazgan, 1999:127) ve onu izleyen enerji krizi ile ortaya çıkan stagflasyon sorunu, istikrarsız koalisyon hükümetleri ile de birleşince ekonomi ağır bir bunalıma girdi. Bu durumdan kurtuluşun çaresi 1980'den sonra, artık içerde değil dışarda (*dışa açık*) ve ithalatta değil *ibracatta* aranmıştır.

5.1980 Sonrası Dışa Açık/İhracat Dayalı Büyüme ve Sanayileşme³

Dışa açık ya da ihracata yönelik sanayileşme stratejileri, 1970'lerden sonra döviz darboğazına giren gelişmekte olan ülkelere sanayileşmelerinin dış pazara yönelik olması gerektiğini öneren bir stratejidir. Bu bağlamda Türkiye'de 1978-1979 yıllarında yaşadığı önemli döviz darboğazından sonra bu stratejiyi izlemiştir. Ancak bu politikalar aslında, 1980'lerde başlayan dönüşümün bir parçasıdır. Öyle ki ekonomik bunalımın yoğunlaşması ve 1977-1978 yıllarında alınan önlemler yetersiz kalması üzerine hükümet, 24 Ocak 1980'den itibaren yeni bir ekonomi politikasını uygulamaya başladı. Başlangıçta geçici bir dizi yeni önlemler ya da yaygın ifadesiyle "istikrar tedbirleri" olarak bilinen bu politika düzenlemeleri zamanla kalıcı bir nitelik kazandı ve uzun erimli bir iktisat politikasına dönüştü. Bu nedenle kamuoyunda 24 Ocak Kararları/Programı olarak bilinen bu politika (Kepenek ve Yentürk, 2003:363,196-197) aslında, 1970'li yıllarda IMF'nin dış tıkanma (döviz darboğazı) koşulları altında bunalan birçok azgelişmiş ülkeye dayattığı standart *istikrar paketinden* çok Dünya Bankası'nca geliştirilen tipik bir *yapısal uyum* programının bilinen tüm unsurlarını içermektedir. Kısaca Türkiye açısından 1923-1929 ve 1946-1953 yıllarında liberalizmle yaşanan geçici ilişki, artık liberalizmin 1980 modeli neo-liberalizmle kalıcı hale gelmiştir (Boratav, 2015:150-151).

Bu bağlamda programın; *i-ilk aşaması* (1980-1983), *KİT reformu, fiyat kontrolleri, kamusal mallarda sübvansiyonların kaldırılması vb., tedbirlerle*, tipik bir istikrar paketi olarak uygulansa da, *ii-ikinci aşaması* (1984-1988) genelde ekonomiyi ve özelde mal ithalatının serbestleştirilmesi ve *iii-üçüncü aşaması* (1989-2001) ise TL'nin konvertibilitesi ve mali piyasaların serbestleşmesi, özelleştirme ve küreselleşmeyi kapsamıştır (Kazgan, 1999:146).

Bu dönemin/zamanın ruhuna uygun olarak, 1983 yılında askeri rejimin uyguladığı kısıtlamalar altında yapılan seçimlerde, 24 Ocak programının mimarı Turgut Özal'ın kurduğu Anavatan Partisi (ANAP) tek başına iktidara geldi. Liberalleşme ve dışa açılma yönündeki politikalara ANAP döneminde de devam edildi (Pamuk, 2014:267) Bu sebeple "ANAP yılları" olarak nitelenen 1984-1988 kesiti, Özal iktidarının parlak dönemi diyebileceğimiz bir zaman dilimi (1984-1987) ve 1980'de benimsenen modelin tıkanışını ortaya koyan 1988 yılını içeriyor (Boratav, 2015:154).

Yeni hükümet ekonomi programına uygun bir plan hazırlamak ve zaman kazanmak amacıyla, 1984 yılında yürürlüğe girmesi gereken Beşinci Beş Yıllık

3 Dışa açık büyüme ile ihracata dönük büyüme aynı anlama geldiği halde ithal- ikamesiyle büyüme ve içe dönük büyüme ise eş anlamlı sayılmamalıdır (Ayrıntılar için bkz. Kazgan,1 (Kazgan, Ekonomide Dışa Açık Büyüme, 1988).

Kalkınma Planının (BBYKP) yerine, 1984 yılı için temel sektörlere yapılacak yatırım projelerini ve teşvikleri kapsayan geçiş programını uygulamaya koymuştur. Liberal uygulamaları esas alan hükümetlerce yürürlüğe konan beşinci ve sonraki kalkınma planlarında da öngörülen politikaların ortak hedefi ise piyasa ekonomisine geçişi hızlandırmak ve tamamlamak olarak belirlenmiştir (Yücel, 2017:316-317).

Nitekim Türkiye ekonomisinin 1980-1983 dönüşümü ile başlayan dünya pazarlarına açılma süreci, 1989-1990'da tamamlanmıştır. Bu süreçte, öncelikle mal piyasaları dış pazarlara açılmış ve ticaret kotalarının koruması altındaki ithalat rejimi serbestleştirilmesidir. Döviz kuru yüksek bir devalüasyonun ardından esnekleştirilmiş ve dolaylı teşviklerle birleştirilerek sanayinin ihracata yönlendirilmesinde temel bir araç olmuştur. Kaldı ki. 1994'te Dünya Ticaret Antlaşması (*1995'ten sonra Dünya Ticaret Örgütü*) ve 1995'te de AB ile Gümrük Birliği (GB) Anlaşması'nın imzalanmasıyla ithalatın kontrol imkânlarından daha çok vazgeçilmiştir. Bu süreci ulusal mali piyasaların serbestleşmesi ve dış finans merkezlerine eklenmesiyle de Türkiye ekonomisi tamamen dışa açık bir ekonomi konumuna ulaşmıştır (Yeldan, 2003:25 ve Somel, 2004:12).

İhracata dayalı sanayileşme stratejisi kapsamında uygulanan bu politikaların sonuçlarına ilişkin değerlendirmeleri, yine söz konusu programın, yukarıda bahsedilen uygulama sürecindeki aşamalarına referansla, aşağıdaki tablo aracılığıyla yapmak mümkündür.

Tablo 5. GSMH ve Sektörel Büyüme Hızları ile GSMH'deki Sektörel Paylar

Yıllar	GSMH	Tarım		Sanayi		Hizmetler	
	Artış Oranı	Hız	Pay	Hız	Pay	Hız	Pay
1980	-2,8	1,3	23	-3,6	22	-3,6	55,4
1981	4,8	-1,8	22	9,9	23	5,9	55,9
1982	3,1	3,3	22	5,1	23	3,1	55,1
1983	4,2	-0,8	21	6,7	23	6,7	56,5
1984	7,1	0,6	20	10,5	23	8,2	57
1985	4,3	-0,3	19	6,5	23	5	58
1986	6,8	3,6	18	13,1	25	5,2	57
1987	9,8	0,4	17	9,2	24	13,2	59
1988	1,5	8	18	2,1	25	-0,8	57
1989	1,6	-7,7	16	4,9	26	3,2	58
1990	9,4	7	16	9,3	26	10,1	58
1991	0,3	0,6	16	2,9	27	0,5	57
1992	6,4	4,3	15	6,2	26	7,1	59
1993	8,1	-0,8	14	8,3	27	10,5	59
1994	-6,1	-0,6	15	-5,7	27	-7,6	58
1995	8	1,3	14	12,5	28	7,6	58
1996	7,1	4,6	14	6,8	28	7,9	58
1997	8,3	-2,2	13	10,2	28	9,9	59
1998	3,9	9,6	13	1,8	28	3,6	59
1999	-6,1	-5,6	13	-5,1	28	6,7	59
2000	6,3	3,8	13	6,2	28	7	59

Kaynak: (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2015, TÜİK, 2010 ve Doğan, 2015:216)

i-1980-1983 döneminde 1979 krizinin etkisiyle 1980'de ekonomide, sanayide ve hizmetlerde küçülme devam ederken tarımda çok cüzi bir artış yaşanmıştır. Dönemin sonunda, muhtemelen baz etkisiyle, ekonomi % 4,2 sanayi ise % 6,7 büyümüştür. Sanayinin payında az da olsa bir artış varken hizmet sektörü ağırlığını korumuştur.

ii- Bu dönemde hem genel ekonomide hem de özellikle sanayide çift hanelere varan büyümeler ulaşılmıştır. Özellikle kamuda altyapı ve sanayide özel sektör yatırımlarının teşviki ve imalat sanayindeki büyük atıl kapasitenin devreye girmesiyle sanayileşme hızı da görece olarak hızlanmıştır. Sanayi sektörünün GSMH'deki payı pek değişmezken tarımın payı giderek azalmıştır. Buna karşılık bu dönemde de hizmet sektörü yüksek oranda büyümeye devam ederek % 60 paya erişmiştir (Kazgan, 1988:373 ve Şahin, 2010:202). Ancak 1980 reform sürecinin 1988'de ivmesini kaybettiğini

ekonominin de bir daralma içine girdiğini görmekteyiz. Bu nedenle 1990'da uygulamaya konan altıncı kalkınma planı izlenememiş ve hedeflerinin çok uzağında kalmıştır. Özetle 1988'in verileri "ihracata yönelik büyüme" politikalarının sonuna erişildiğini göstermektedir (Yeldan, 2003:39).

iii- Ekonomide 1988 yılında başlayan durgunluk 1989 yılında da devam etmiştir. Dönemin tamamında ekonomik büyüme istikrarsız bir seyir izlediği gibi ekonomi, artık neo-liberal düzenin tamamen hakimiyetine girmişken, 1994 ve 1999 yıllarında yaşanan krizlerle kesintiye uğramıştır. Söz konusu yıllar ekonomide her anlamda kayıp yılları olarak nitelemek mümkündür. Kaldı ki 1989-2000 yılları arasında tarımın GSMH'deki ağırlığı düşerken sanayinin ağırlığında ise bir artış olmamış, kararlı bir durağan eğilimi süregelmiştir. Dönem başında sanayi sektörünün toplam üretimdeki payı % 26 iken, dönem sonunda kısmi bir artışla % 28'ler düzeyinde karar kılmıştır⁴ (Toprak, Demir vd., 2001:245). Bu sonuçtan, ekonominin dışa açılma önceliklerinin reel üretim sektörlerinden çok finans ve kambiyo hizmetlerini kapsayacak politika değişikliklerin payı da olmuştur (Yeldan, 2003:39). Özellikle finansal küreselleşme sürecinde finansal piyasalarda yaşanan dalgalanmalar/krizler kuşkusuz reel ekonominin gelişimini olumsuz etkilemiştir.

1980 sonrasındaki sanayileşmenin gelişimini aynı zamanda söz konusu dönemdeki ihracat tutarındaki ve ihracatın bileşimindeki değişimden de görmek mümkündür.

Tablo 6. İhracatın Sektörel Dağılımı (000000\$)

Sektörler	1983	1986	1989	1992	1995	1998	2000
Tarım (%)	1187(33,4)	1785(24,9)	2012 (18)	21348(14,8)	2133(10)	2670(10)	1973(7,2)
Sanayi (%)	3666(66,6)	5393(72,1)	9171(82)	12286(85,2)	19089(90)	23873(60)	25340(92,8)
Toplam	5503	7178	11183	14420	21222	26543	27313

Kaynak: (DİE, İstatistiki Göstergeler, 2003:416 ve DİE Ekonomik Göstergeler, 2005:139, aktaran Yıldırım,2006)

Tablodan da anlaşılacağı üzere, 1980 öncesindekinden farklı olarak tarımsal malların ihracattaki payı azalırken, ekonomik gelişmenin doğal akışına bağlı olarak sanayinin üretimde olduğu gibi ihracattaki payı da

4 Söz konusu dönemde (1980-2000) OECD ülkelerinde milli gelirden tarımın payı % 3, sanayini % 28 ve hizmetlerin ise %69 dolayında olmuştur (Toprak, vd.2001:245)..

zamanla artmıştır. İhracatın da arması “ihracat dayalı büyüme” modelindeki amacın hasıl olduğunun sinyali olarak öngörülebilir.

Bunun yanında, imalat sanayi yatırımlarının GSMH ve toplam yatırımlar içindeki payının seyrinde de sanayileşmenin gelişim çizgisine ilişkin ipuçları bulunmaktadır. Nitekim 1980’ler 1990’ların *imalat sanayi yatırımları/GSMH oranı* sırasıyla; % 20,2 ve 21,2 olarak; *imalat yatırımları/toplam yatırım oranı* ise; % 24,2 ve % 20,3 olarak gerçekleşmiştir. Birinci oran için cüzi bir artış söz konusu iken ikinci oranın düşmesi dikkat çekicidir ((Baştav, 2012:307).

Tüm bunların sonunda, yaklaşık çeyrek asra yaklaşan ihracata dayalı modelinin sanayi sektöründe önemli bir yapısal dönüşümü gerçekleştirmediği ve özellikle 1990’larda itibaren seçici sanayi politikalarından vazgeçildiği, genel, uluslararası tamayüle uygun değişen kısa süreli hedeflere yönelen bir sanayi yapısından söz etmek mümkündür. Ayrıca sanayinin üretim yapısı emek ve kaynak ağırlı sektörlerde yoğunlaşmakta olup vasıflı işgücünün ve araştırmaya ayrılan kaynakların yetersizliği dolayısıyla ileri teknolojiye haliyle yüksek katma değerli üretim sürecine geçilememiştir. Sanayi sektörünün ithalata bağımlılığı, toplam ithalat içinde % 70’lere varan aramalı, ithalatı ve tasarrufların yetersizliğinden dolayı sağlıklı finansman sıkıntısı da dikkat çekicidir (Baştav, 2012:304).

6. 2001 Yılı ve Devamında Sanayileşme Politikaları

Türkiye ekonomisi için 1990-2001 dönemi adeta bir krizler dönemi olarak nitelenebilir. Aslında 1980’le başlayan neoliberal/küreselleşme sürecinin yarattığı dışa açık ve finansallaşan/piyasalaşan ekonomi için, krizler son bulmayacağıya da artık sürpriz de olmayacağı söylenebilir (Kaya, 2020:43). Özellikle 1990’dan devralınan bozulmuş makroekonomik dengeler (yüksek enflasyon, borç stoku vb.) dolayısıyla oldukça kırılgan ekonomik yapı ve finansallaşmaya kontrollösüz ve denetimsiz bir şekilde yakalana bankacılık sektörü bu olasığı arttırmıştır. Ayrıca kısa süreli koalisyon hükümetleri dolayısıyla yaşanan siyasi istikrarsızlık ve son tahlildeki siyasi krizin de etkisiyle, 2001 yılında Türkiye ekonomisi tarihin en büyük finansal krizini yaşamıştır. Ancak (Eğilmez,2018:151-152) krizden çıkışı oldukça hızlı oldu.ve bir yıl sonra yeniden büyümeye geri dönmeyi başardı.Bunun için 2001 ve 2002 yıllarında IMF’nin hazırlık ve uygulama surasında olduğu kadar finansmanında da destek olduğu istikrar programı (*Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı-GEGP*) uygulandı.

2002 yılında iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) de bu programı uygulamaya devam etti. Sonraki yıllarda sağlanan makroekonomik ve finansal istikrar sayesinde yatırım ortamı iyileşti.Öyle ki net doğrudan

yatırım girişleri 2006'da GSYH'nın % 3,65 ile rekor düzeyde gerçekleşti. Ancak 2008 Küresel Finans Krizi ile sona eren küresel İlkidite bolluğu ile Türkiye'nin yakın coğrafyasında ve içeride yaşana siyasi gelişmelerin yanı sıra kaynak dağıtımı ve yönetimi konusundaki tercihlere, inşaat sektörüne başlayan yönelim gibi, bağlı olarak, sanayileşmeyi daha yukarı taşıyacak politikaların izlenmesinde yavaş kalındı (Yülek ve Yağmur, 2020:286).

Bu sürece damgasını vuran neo-liberal politikaların devletin ekonomideki gücünü törpülemesi ve tüm ekonomik kararlarında yol göstericiliğinin piyasanın yol göstericiliğinin benimsenmesi dolayısıyla kalkınma planlarında bu minvalde, her alanda olduğu gibi, sanayide de özel sektörü teşvik etmek ya da uygun yatırım ortamı sağlamayı kapsadığını belirtmek mümkündür. Nitekim bu husus planların ruhuna sinmiştir.

i-Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

Bu plan 2001 yılında yürürlüğe girerek 2005 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönemde kamu sanayi kuruluşlarının özelleştirilmesi çalışmalarına devam edilmiştir. Sanayi sektörünün hammadde enerji talebin sağlamak ve enerji güvenliğini artırmak amacıyla madencilik sektöründeki çalışmalara önem verilmiştir. İmalat sanayinin dışa dönük bir yapı içerisinde rekabet gücünün artırılması planlanmaktaydı. Bilgi ve teknoloji ağırlıklı özelliği olan savunma ve havacılık makine imalat, kimya ve elektronik sanayinin ve alanın ilerletilmesi, sanayide gelişmiş teknolojinin kullanımının artırılması, geleneksel sanayilerin rekabet gücünün artırılması hedeflenmiştir (DPT, 2001:117-123).

ii-Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı

Bu kalkınma planı 2007 yılında yürürlüğe girmiştir. Türkiye'nin 2001-2023 uzun süreli hedefleri perspektifiyle hazırlanan bir plandır. Bu bu plan sanayi sektöründe esas itibarıyla yüksek katma değerli üretim yapısına geçişin sağlanması hedefiyle hazırlanmıştır. Böylece uluslar arası rekabet gücü artırılması hedeflenmiştir. Bölgesel gelişmişlik farkının azaltılması amacıyla bölge planlaması yapılarak bölgesel teşvikler artırılmasına devam edilmiştir (DPT, 2007:32-33).

ii-Onuncu Kalkınma Planı

Bu kalkınma planı 2014 yılında yürürlüğe girmiş ve 2018 yılına kadarki süre için planlama yapılmıştır. Sany sektörünün rekabet gücü artırılarak yurtiçi diğer sektörler ve alt sektörler ile değer zinciri bazlı bütünleşmenin artırılması sağlanacaktır. Sanayi girdilerinde yurtiçi ürün oranı artırılabacak, özellikle savunma sanayisinde yerli ürün kullanımına dönük çalışmalar artırılması planlanmıştır. Yeşil ve doğa dostu üretim dönüşümü sağlayıcı

politikalar geliştirilmesi hedeflenmiştir. Yerli üretimin inovatif ve yeşil üretim kapasitesini artırmada kamu alımları teşvik edici bir rol üstlenmesi, ortak Ar-Ge ve tasarım, ortak tedarik ve pazarlama faaliyetlerinin geliştirilmesi özendirilmesi hedeflenmiştir. Yeşil üretim kapsamında sanayi sektöründe geri dönüşüm ve geri kazanım gibi uygulamalara önem verileceği belirtilmiştir. Onuncu kalkınma planında sanayi sektörü açısından; inovatif, yeşil, dönüştürülebilir, rekabetçi, yerli girdi artırıcı, ihracat yönü yüksel ve katma değeri yüksek bir üretim sağlanması için politikalar geliştirilmiştir (DPT,2014:87-89).

iv-Onbirinci Kalkınma Planı

Bu kalkınma planı 2019 yılında kabul edilerek Türkiye' nin 2023 yılı hedefleri doğrultusunda hazırlanmış bir plandır. Diğer kalkınma planlarından farklı olarak Devlet Planlama Teşkilatının kapatılması ile Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından hazırlanmıştır. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi tarafından hazırlanan ilk kalkınma planıdır. Hazırlanan bu planda öncelikle sanayi sektörünün gelişimi açısından finans erişimini kolaylaştırıcı hale getirileceği belirtilmiştir. Finansmanda teknoloji tabanlı girişimler önceliklenmesi hedeflenmiştir. Teknoloji Odaklı Sanayi Hamlesi Programı kapsamında öncelikli sektörlerdeki yatırımlar ile ilgili süreçler bir bütün şeklinde ürün odaklı olarak desteklenmesi hedeflenmiştir (Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2018:58-124).

2005 yılından sonra isekamu hem ve özel sektörün faaliyetleri için yol gösterici olması yanında makro politika ve hedeflerin birlikte sektörel bazdaki gelişimi de kapsayan üç yıl vadeli orta vadeli programlar yürürlüğe konulmuştur. Bu programlar itibariyle dönemin sanayileşmeye ilişkin odaklanan hususları tespit etmek mümkündür. Nitekim programlarda ekseriyetle; *“üretimin ithalata bağımlılığının azaltılması”*, *“yüksek katma değerli ürün üretilmesi”* *“ar-ge çalışmalarının artırılması”* vb. sanayi sektörünün alışık olduğumuz yapısal sorunları dillendirilmektedir. Belki de plan ve programlar hakkındaki en önemli noktalardan biri de, hedeflerin ne oranda gerçekleştirildiğine ve gerçekleştirilmemişse sebeplerine ilişkin değerlendirmelerin yapılmasıdır. Yoksa aynı hedefler sürekli tekrarlanmak durumunda kalınacaktır. Son tahlilde sanayide geldiğimiz nokta ilerisi için ufuk açıcı olacaktır.

7. Türkiye’ de Sanayi Sektörünün Mevcut Durumu

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan önce İzmir İktisat Kongresi’nde kalkınmak, batılılaşmak ve çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmak üzere belirlenen sanayileşme hedefine ulaşmak için, izlenen liberal milli, devletçilik,

planlı kalkınma ve son olarak 1980'de başlayan ve bugün de devam eden neoliberal politikaların başarısını değerlendirmede kriterimiz, çoğunlukla toplam üretim içinde sanayinin payındaki değişim oldu. Bu bağlamda yirminci yüzyılın son iki yılında, finansal küreselleşme sürecinde çevrede ve ülkemizde yaşanan krizlere rağmen, sanayi sektörünün (*İmalat San., Madencilik, Elektrik, Su, Gaz, ve İnşaat sektörleri*) GSYİH'daki payı sırasıyla % 25,4 ve % 23 olmuştur. Yirmibirinci yüzyıla % 21 ile başlayan sanayinin payı uzun yıllar boyunca sürekli, hatta 2004'ten itibaren % 20'nin altına, düşmüş, ancak 2014'te % 20'lere tekrar ulaşırken, yirminci yüzyılın sonundaki değereine 2020 yılını bulmuştur (Tablo 6.). Buna rağmen Türkiye'nin dönem başında % 0,57 olan dünya sanayi üretimindeki ağırlığı % 0,85'e çıkarken, Türkiye sanayi sektörünün uluslararası arenada da konumunu güçlendirerek 30 milyar dolar civarında olan sanayi ihracatı son yıllarda 5 kattan fazla artarak 170 milyar dolara yaklaşmıştır (İstikbal, 2022:9,15).

Sanayi üretiminde söz konusu dönem boyunca düşüş yaşanırken, özellikle inşaat ve yanı sıra gayrimenkul faaliyetlerinin GSYİH'da artan payının, döneme damgasını vuran her halukarda büyümeye ve kısa sürede sonuç almaya odaklı popülüst yaklaşımın sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Döneme ilişkin yapılabilecek bir başka çıkarsam da Türkiye ekonomisinin hızla hizmet ekonomisi olma yolundaki dönüşümüdür. Ayrıca finans faaliyetlerinin yaklaşık % 3-4 düzeyinde seyreden ağırlığı, yine zamanın ruhuna uygun olarak, ekonominin finansallaşmasının da göstergesidir. İşte sanayileşme hızındaki düşüşün bir nedeni de, reel ekonomide karlılığı düşen sermayenin daha yüksek kar beklentisiyle finansal piyasalara kaymasıdır.

Tablo 6. İktisadi Faaliyet Kollarının GSYİH İçerisindeki Payı (Yüzde)

Yıllar	Tarım, Ormanlık ve Balıkçılık	Sanayi	İnşaat	Hizmetler	Bilgi ve İletişim	Finans ve Sigorta Faaliyetleri	Gayrimenkul Faaliyetleri	Mesleki, İdari ve Destek Hizmetleri	Kamu Yönetimi, eğitimi İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri	Diğer Hizmetler Faaliyetleri	Ürün Üzerindeki Vergiler Eksi Sübvansiyonlar
1998	11,8	25,4	6,1	24,2	1,9	5,4	4,7	2,6	8,7	1,3	7,9
1999	10	23	5,6	22,2	2,1	7,2	6,9	2,6	10,4	1,3	8,7
2000	9,6	21,7	5,2	23,6	2,2	5,2	8,4	2,7	9,7	1,4	10,4
2001	8,3	21	4,7	23,7	2,5	6,1	8,6	2,9	10,1	1,3	10,7
2002	9,7	20,3	4,5	24,7	2,6	3,3	8	3,4	10,4	1,5	11,6
2003	9,4	20,3	4,6	24,5	2,5	2,6	8	3,4	10,7	1,7	12,3
2004	9	19,9	5,3	24,8	2,5	2,5	8,2	3,5	10,6	1,5	12,5
2005	8,8	19,8	5,5	24,4	2,7	2,5	8,5	3,6	10,3	1,4	12,5
2006	7,8	19,8	6,2	24,5	2,5	2,1	8,9	3,7	10,3	1,6	12,5
2007	7,2	19,7	6,7	24,2	2,7	2,2	9,6	4,1	10,6	1,7	11,3
2008	7,2	19,4	6,8	24,2	2,7	2,4	9,7	4,2	10,6	1,8	10,9
2009	7,8	18,5	5,6	22,1	2,7	3,8	10,5	4,5	11,9	2	10,7
2010	8,6	18,5	6	21,6	2,5	3	10	4,3	11,6	2	12
2011	7,9	19,8	7,1	21,9	2,3	2,7	9	4,3	11,1	2	11,9
2012	7,4	19,3	7,4	22,4	2,4	2,9	8,7	4,5	11,3	2	11,6
2013	6,4	19,7	8	22,2	2,4	3,1	8,2	4,6	11	2	12,3
2014	6,3	20,1	8,1	22,6	2,4	2,9	8	4,8	11,2	2	11,5
2015	6,6	19,8	8,1	22,5	2,4	3	7,7	5,2	10,9	1,9	11,8
2016	6	19,7	8,5	21,9	2,4	3,3	7,7	5,3	11,6	1,9	11,7
2017	5,8	20,7	8,5	22,6	2,5	3,2	7,2	5,4	10,9	1,9	11,3
2018 ⁽¹⁾	5,5	22,3	7,2	23,7	2,5	3	6,8	5,2	11,4	1,9	10,4
2019 ⁽¹⁾	6,2	22	5,4	24,3	2,6	3,2	6,6	5,3	12,4	2,1	9,9
2020 ⁽¹⁾	6,4	22,7	5,3	22,3	2,8	3,8	6,4	4,7	12,5	2,2	11
2021 ⁽¹⁾	5,3	26	5,1	24,3	2,8	3	5,1	4,7	10,9	2,3	10,6
2022 ⁽¹⁾	6	26,7	4,9	26,6	2,3	3,4	3,8	4,5	9,2	2	10,6

Kaynak: TÜİK Verileri üzerinden Yazarlar Tarafından Düzenlenmiştir.

Tablo 7. Sanayi Sektörünün İstihdam Kapasitesi

Çalışan Aralığı	Kapasite Raporu Sayısı			Toplam Çalışan		
	2021	2022	Dönemsel Değişim Yüzdesi	2021	2022	Dönemsel Değişim Yüzdesi
1-9	37.195	42.822	15,13	186.680	214.438	14,87
10-49	34.175	37.552	9,88	793.621	868.743	9,47
50-99	6.932	7.471	7,78	486.247	524.138	7,79
100-249	5.207	5.512	5,86	800.308	851.328	6,38
250+	2.281	2.447	7,28	1.308.799	1.412.833	7,95
Toplam	85.790	95.804	11,67	3.575.655	3.871.480	8,27

Kaynak: (TÜİK, 2022)

Türkiye sanayi sektörünün istihdamdaki ağırlığı uzun yıllardır % 20 oranında çakılı kalırken, İstihdamın yükünü de, muhtemelen üretim teknolojilerinin emek yoğun niteliği dolayısıyla, küçük ve orta boy işletmelerin taşıdığı söylenebilir (Tablo 7-8).

Tablo 8. Sanayi Sektöründeki İstihdam Verileri (Bin Kişi)

Yıllar	Dönem	Toplam İstihdam(Kişi)	Sanayi (Kişi)	Sanayi İstihdan (Oran)
2019	I. Çeyrek	27.335	5.398	19,7
	II. Çeyrek	28.221	5.554	19,7
	III. Çeyrek	28.482	5.561	19,5
	IV. Çeyrek	28.131	5.775	20,5
2020	I. Çeyrek	26.699	5.603	21,0
	II. Çeyrek	25.853	5.301	20,5
	III. Çeyrek	27.364	5.408	19,8
	IV. Çeyrek	26.823	5.670	21,1
2021	I. Çeyrek	27.391	5.955	21,7
	II. Çeyrek	28.448	6.077	21,4
	III. Çeyrek	29.652	6.200	20,9
	IV. Çeyrek	29.815	6.472	21,7
2022	I. Çeyrek	29.418	6.543	22,2
	II. Çeyrek	30.765	6.764	22,0
	III. Çeyrek	31.160	6.638	21,3
	IV. Çeyrek	31.556	6.725	21,3
2023	I. Çeyrek	30.856	6.824	22,1
	II. Çeyrek	31.507	6.818	21,6

Kaynak: (TÜİK, 2022)

8. Sonuç ve Değerlendirme

İnsanlığın medeniyet yürüyüşünün seyrini üretim konusundaki olanaklarının gelişimi ile paralellik arz ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim tarım devrimi ile geçilen üretim ekonomisi ile birlikte, yerleşik hayatın ve yerleşim mekanlarının inşasından başlamak üzere birçok sosyal, siyasal ve iktisadi gelişmeye kapı aralanmıştır. İnsanlığın uzun tarihinde küçük bir zaman dilimine denk gelse de yaklaşık üç asır önce gerçekleşen sanayi devrimi ise, insanlık için her yönüyle bir milat olarak kabul edilebilir. İnsanlığın bugün için sahip olduğu refahı, zenginleşmeyi, modernleşmeyi ve konforu, buhar makinesiyle başlayan ve bugün dijital teknolojilere (yapay zeka, 3D yazıcı vb.) evrilen sanayi devrimlerine borçludur. Kaldı ki bu devrimleri erken yaşayan ya da adapte olan ülkeler de sanayileşmeyi yanı sıra gelişmeyi de başarmışlardır.

Türkiye'nin sanayi/teknoloji devrimlerine dahil olması konusundaki tüm söylemlerde birincisini yaşamamış olmasından dolayı her zaman için bir "kaçırılmış tren" metaforu baskın gelmektedir. Buna ilişkin en önemli gerekçe ise, devamı olduğu Osmanlı Devleti'nin bu konudaki ihmalkarlığıdır. Ayrıca yeni kurulan Cumhuriyetin devraldığı kötü ekonomik mirasın ve savaşın yok ettiği ekonomiyle kaçan treni yakalaması olanaksızdı. Buna rağmen Cumhuriyetin batı medeniyetleri seviyesine erişmek için ekonomideki yol haritası da sanayileşme olmuştur zaten olmalıydı da. Çünkü aklın yolu bir hesabı, gelişmeyi sanayileşme ile başarıların izinden gitmek en doğrusuydu. Bu uğurda bir asırdır, devletçilik, planlama veya özel sektör eliyle kalkınma gibi alternatif modeller uygulansa da, tüm modellerin karma ekonomik modelde birleştiğini/ortaklaştığını söyleyebiliriz. Türkiye'de tarihsel süreçte sanayileşmede sağlanan başarının da mu modelin, yoğun olarak uygulandığı, 1923-1939 dönemi başta olmak üzere, dönemlerdir

Sanayileşmeyi zorunlu kılan bir başka husus, sanayi sektörünün diğer tüm sektörleri etkileme potansiyelidir Bu sektörde yaşanacak her olumlu gelişme diğer sektörleri de dolaylı ya da olarak etkilemektedir. Ayrıca sanayileşmeyle birlikte hem üretimin hem de nüfusun tarımdan sanayiye geçişi söz konusudur. Nitekim Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım sektöründe yaşayan nüfusun yıllar geçtikçe sanayi sektörüne doğru bir geçiş yaşadığını görmekteyiz. Bu durum hem sanayi sektöründe yaşanan gelişmeler kadar, sanayi sektörünün teknolojik gelişmeler ile tarım sektörünü desteklemesi ile alakalıdır. Tarımdaki sanayileşme beraberinde tarımdaki emek yoğunluğunu azaltmış ve bu sektördeki emek fazlalığının sanayi sektörüne doğru geçişine neden olmuştur.

Sanayi sektörü Türkiye’de istihdamı en çok etkileyen sektördür. Dolayısıyla bu sektörü destekleyici politikalar oluşturulmaya devam edilmelidir. İmalat sanayi bu açıdan en büyük payı sağlamaktadır. Bunun yanında Türkiye’de son yıllarda inanılmaz bir başarı yakalayan savunma sanayisi de katma değeri yüksek bir sanayi alt sektörü olarak ön plana çıkmaktadır. Bu sektörün stratejik önemi ve imalat sanayisindeki yüksek etkileme potansiyeli Türkiye açısından bu iki sektöre özel bir yaklaşım gerekmektedir. Bu sektörleri besleyici nitelikli insan gücünün oluşturulup devamlılığın sağlanması hayati önemdedir.

Türkiye sanayi sektörü adeta sonu gelmemiş bir başarı hikayesidir. Prangalardan kurtulmak amacıyla cumhuriyet döneminde atılan önemli adımlar ve ekonomik olarak çizilen vizyonu giriş olarak alırsak, hazırlanan planlar, uygulanan politikalar ve Türk sanayicisinin gösterdiği özveriyle oluşturulan sağlam temeller ve bu süreçte yaşanan çalkantılı olaylar Türk sanayi sektörünün gelişimini ve direncini artırmıştır. Özellikle son sanayi devriminin teknolojilerine uyum konusundaki dijital yol haritası gibi çalışmalar bu duyguyu perçinlemiştir.

Ancak bunun yanında Türkiye’nin bu konuda yarım kalan hatta ertelenen hikâyesini tamamlaması için Eşiyok (2018:105), bir asırlık Cumhuriyetin yarım asra dayanan tecrübesine referansla, Türkiye gibi geç sanayileşmeye başlayan yarı-sanayileşmiş bir ekonominin üretimde hızlı yapısal dönüşümleri sağlayarak sanayileşmede ilerlemeyi sağlamış ülkeleri *yakalaması için* en temel koşulunun, kalkınmayı esasa almış devlet ve özel sektörün işbirliği çerçevesinde, planlı bir kalkınma stratejisine ve bu stratejinin en temel bileşenini oluşturan bağlı olduğunu öne sürmektedir.

Kaynakça

- Alpağut, S. (2022). Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi İktisadi Yaklaşımı ve Politikalarının Değerlendirilmesi. 247-259. Ekin Yayınevi.
- Baştaş, L. (2012). Dışa Açık Büyüme Modelinde Sanayi Politikalarının Gelişimi: Türk İmalat Sanayisinin Yapısı ve Rekabet Gücü (1980-2011). *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 303-322.
- Boratav, K. (2015). *Türkiye İktisat Tarihi 1902009*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Cem Somel. (2004). Türkiye İktisat Politikaları Tarih. M. Özel içinde, *Türkiye Ekonomisi* (s. Eskişehir). Açık Öğretim Fakültesi.
- Doğan, S. (2015). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayını.
- DPT. (1963, Ocak). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. Başbakanlık Devlet Matbaası.
- DPT. (1979). Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983. Ankara: DPT 1664.
- DPT. (1985). Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (1990). *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)*. Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (1995). Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1995-2000). Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (2001). Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005. Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (2007). Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013). Devlet Planlama Teşkilatı.
- Eğilmez, M. (2018). *Değişim Sürecinde Türkiye*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erdem Koç, M. C. (2018). Dünyada ve Türkiye'de Sanayileşme I - Strateji ve. 59(690), 1-26. Mühendis ve Makine.
- Eşiyok, B. (2018). Erken Sanayisizleşme ve Bir Kalkınma Stratejisi, Tasarımının Ana Çizgileri. *İktisat ve Toplum Dergisi*, 99-103.
- Evsile, M. (2018, November). Cumhuriyet Döneminde Sanayileşme Faaliyetleri (1923-1950). *10(8)*, 110-119. History Studies International Journal Of History.
- Han, E. (1977). Türkiye'de Sanayileşme Süreci ve Stratejisi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.
- Hüseyin Akyıldız, Ö. E. (2004). Türkiye Cumhuriyet Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları. *9(1)*, 43-62. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi.
- İlkin, A. (1970). Türkiyede Sanayi Politikası. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1-4(30), 378-423.

- İnan, A. (1972). Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- İstikbal, D. (2022). Türkiye' de Sanayinin Dönüşümü ve Yeni Teknolojik Trendler. (365). İstanbul: SETA | SİYASET, EKONOMİ VE TOPLUM ARAŞTIRMALARI VAKFI .
- Kalaycı İrfan, K. M. (2019). Atatürk Döneminde Ağır Sanayi Sorunsalı. *Adam Akademi*, 307-328.
- Kalkınma Bakanlığı. (2014). Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018). Devlet Planlama Teşkilatı.
- Kaya, M. (2020). İktisadi Büyüme ve Kalkınma. İ. Kalaycı içinde, *Türkiye Ekonomisi* (s. 7-59). İstanbul: Divan Kitap.
- Kazgan, G. (1988). *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Kazgan, G. (1999). *Tanzimattan 21.Yüzyula Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Keleş, B. (2021). Sanayi Devriminin Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkisi ve Cumhuriyet Dönemi Ekonomik Politikalarına Yansımaları (1876- 1938). (86), 373-388. *The Journal of Academic Social Science Studies*.
- Kılıçbay, M. (1992). *Türk Ekonomisi*. Ankara: Kültür Yayınları.
- Koç, İ. C. (2000). İzmir İktisat Kongresinin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri. *Atatürk Dergisi*, 145-167.
- Özçelik Özer, T. G. (2007). Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları. *Afyon Kocatepe Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 253-266.
- Pamuk, Ş. (2010). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*. Ankara: Kültür Yayınları.
- Polatoğlu, M. G. (2017). İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1938-1942). 6(1), 55-87. *Atatürk Dergisi*.
- Savaş Durmuş, N. K. (2016). Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1938). 7(12). Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi KAÜİİBFD.
- Soyak, A. (1999). Planlı Dönemde Sanayileşme. O. Baydar içinde, *75 Yılda Çarklardan Chip'lere* (s. 167-181). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Şahin, H. (2006). *Türkiye Ekonomisi*. Bursa: Ezgi Yayınları.
- Şahin, H. (2010). *Türkiye Ekonomisi*. Bursa: Ezgi Yayınevi.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı, S. (2015). *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler*. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı.
- TMMOB, M. M. (2009). *Türkiye'de Kalkınma ve İstihdam Odaklı Sanayileşme İçin Planlama Önerileri*. Ankara: Makine Mühendisleri Odası.

- Toprak, M. (1999). *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 75 Yıl Armağanı*. Kara Harp Okulu Bsımevi: Ankara.
- Toprak, M. D. (2001). *Küreselleşen Dünyada Türkiye Ekonomisi: Serbest Piyasa Devriminin Serüveni*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- TÜİK. (2010). *İstatistiki Göstergeler*. Ankara: TÜİK.
- Uzunkaya, S. Ş. (2020). Türkiye Ekonomisinde 1929-1977 Yılları Arasındaki Sanayi ve Kalkınma Planlarının Değerlendirilmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(Özel Sayı), 14-30.
- Yakup Kepenek, N. Y. (2003). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yeldan, E. (2003). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yenal, O. (2010). *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*. İstanbul: Kültür Yayınları.
- Yıldırım, S. (2006). Türkiye'de 24 Ocak 1980 öncesi ve sonrası sanayileşme ve ekonomik büyüme etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.
- Yücel, F. (2014). Cumhuriyet Türkiye' sinin Sanayileşmede İlk Önemli Adımı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 1934-1938. Ankara: TMMOB Elektrik Mühendisi Odası.
- Yücel, H. (2017). *Cumhuriyet Ekonomisinin Kuruluşu Gelişimi*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Yülek Murat, M. H. (2020). Sanayi ve Sanayileşme. İ. Kalaycı içinde, *Türkiye Ekonomisi* (s. 261-305). İstanbul : Duvar Kitap.

